

ІНВЕКТИВНА ЛЕКСИКА В ПОВІСТІ І. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО “КАЙДАШЕВА СІМ’Я”

В статье анализируется инвективная лексика повести “Кайдашева семья” И. Нечуя-Левицкого. Осуществлен анализ языковых средств, которые использует автор для раскрытия типа украинца пореформенного периода.

Ключевые слова: *инвективная лексика, инвектор, адресат, языковые средства.*

The article provides analysis of invective vocabulary in story “The Kaydash’s family” by I. Nechuy-Levytsky. The analysis of language means which are used by the author for disclosing of type of the Ukrainian of post-reform period.

Key words: *invective lexicon, invector, addressee, language means.*

Останнім часом посилилась проблема вербальної агресії, ви-
користання інвективної лексики, деградація суспільної свідомості.
Проблема розкривається на лекціях зі студентами, описується в лек-
ційному матеріалі. У статті посилалися на авторів, які досліджували
особливості інвективної лексики (див. “Посилання і примітки”).

Інквектива — літературна форма слів та виразів, яка за допомогою
усіляких способів (метафоричних, порівняльних зворотів, епітетів,
перифраз та ін.) намагається прилюдно принизити особистість адре-
сата з урахуванням ментальних та етичних установок певного сус-
пільства.

Взагалі термін “інквектива” використовується вченими як синонім
звинувачення. Так, “Толковый словарь русского языка конца XX века.
Языковые изменения” інквективою називає будь-яку лайку, лайливе
слово, мат [4: 267]. Підтвердження цьому знаходимо у Ю. А. Бельчи-
кова: “Інквективну лексику та фразеологію, як відомо, складають сло-
ва і висловлювання, які містять у своїх значеннях, експресивному за-

барвленні й оцінці образу особистості адресата мовлення, прагнення того, хто говорить (пише), принизити, збездістити, зганьбити адресата свого мовлення (чи об'єкт образи), яке зазвичай супроводжується прагненням здійснити це в якомога зневажливій, різкій, грубій або цинічній формі” [7: 66].

Однією з основних ознак інвективи є те, що вона має конкретного адресата, на відміну від сатири, предметом висміювання якої є “загальнолюдські вади або явища” [1: 82]. Інвектива, на думку І. В. Шталь, є “...найбільш злободенною з усіх видів сатир” [6: 225]. Злободенність інвективи визначається специфікою конфлікту, який складає жанрову своєрідність інвективи.

Яскравим прикладом майстерного застосування інвективної лексики є повість І. Нечуя-Левицького “Кайдашева сім'я”. Це ціла епопея життя українського народу в перші десятиліття після реформи 1861 року. Тема повісті — змалювання жалюгідності дрібновласницького побуту селянської сім'ї після скасування кріпацтва.

На початку повісті подане описання хати Кайдашів:

“Під однією горою, коло зеленої левади, в глибокій западині стояла чимала хата Омелька Кайдаша. Хата потонула в старому садку. Старі черешні росли скрізь по дворі й кидали од себе густу тінь. Вся Кайдашева садиба ніби дихала холодком”. Старий сад, холодок символізують відбиток, який залишила панщина на родині, минуле українського народу. Селяни змушені пристосовуватись до нових суспільно-історичних умов, інакше вони не виживуть, не витримають жорстокої конкуренції новітніх хижаків. Конфлікти, що роздирають сім'ю Кайдаша, соціально зумовлені, в їх основі лежить приватна власність на землю.

Інвектор, щоб досягти своєї мети, використовує заради образи лексику на позначення негативної оцінки. Як правило, це експресивні слова і звороти, які знаходяться в межах літературного мовлення, а також негативно орієнтована й лайлива лексика. Згрубілість зазвичай вбачається у використанні вульгаризмів, просторічної лексики, жаргонів, сленгу, аргю, майстерно побудованих перифразів та висловлювань тощо. Так, в повісті “Кайдашева сім'я” можна простежити це використання: брешеш, дулю візьмеш, паскуда, зіпхну, цвікаєте в очі, гризешся, дівка, здурила, натовчу мордою, паскудство, сука, дідько, чорт вашого батька знає, геть собі ік нечистій матері, на чортового батька, бий тебе сила Божа. Навіть, якщо інвектива не містить образливого смислу, інвектант відчує образу через інтонацію та тональність

спілкування. Негативна інтонація вносить у комунікативний акт заперечний зміст, що недозволено з естетичного боку та з боку моралі. Загальновідомо, що образа є типом негативно-емотивних висловлювань, оскільки містить стилістично марковані й емоційно забарвлені лексеми. Будь-яке слово, вжите у певному контексті і з певною метою, може сприйматися як образа.

Інвектива викликає у інвектанта обуреність, незадоволення, взаємну ворожнечу, розлученість, здійснює пригноблююче уявлення, створює поганий настрій, наприклад, після слів Кайдашихи: *“Теть! Сама зумій насипать. Не ти напартолила. Сідай та запихайся!”*, *“Мотря одійшла набік, згорнула руки й собі зітхнула”* [2: 154].

За допомогою інвективи супротивники намагаються знищити один одного й добирають для цього найвишуканіші мовні засоби. Наприклад, порівняння: *“Брешеш, брешеш, як стара собака!”* (Мелашка до Мотрі), *“В тебе вже розуму, як у дрявому горшку; стільки, як у твоєї свекрухи!”* (Мотря до Мелашки) [2: 266], *“Коли в Химки очі, як у сови, а своїм кирпатим носом вона чує, як у небі млинці печуть. А як ходить, то неначе решетом горох точить, такі викрутаси виробляє...”* [2: 127], *“Чорна, як сам чорт”* [2: 235]; епітети: люта змія, бісова дочка, дурна жінка, лисий дідько, іродова душа, стара сука, іродів шинкар, стара відьма; метафори і гіперболи: *“... ходить по хаті, полум'ям на мене дише, а з носа гонить дим кужелем. На словах, як на цимбалах грає, а де ступить, то під нею лід мерзне, а як гляне, то од її очей молоко кисне”* [2: 176], *“Ще й нас убаєш у свою скриню”* (Кайдашиха до Мотрі) [2: 172], евфемізми: ледащо, причепа; тавтологія: волоцюга волочився; фразеологізми: *“Чого це ти витріщив очі на яблуню, наче корова на нові ворота?”* (Лаврін до Карпа) [2: 129], *“Хліб їсти добре тямить”*, *“Я скажу слово, а вона десять”* (Кайдашиха про Мотрю), *“Ще й однієї сорочки мені не справили, а судите на все село”* [2: 157].

І. Нечуй-Левицький виводить цілий ряд виразних типів українця пореформеного періоду: старі Кайдаш і Кайдашиха, їхні сини — незграбний, суворий Карпо і жвавий, палкий Лаврін, їхні невістки — горда, “з перцем” Мотря, тиха, мрійлива Мелашка. Селянське малоземелля, нестатки, духовна темрява породжують в родині взаємну заздрість, плітки і ворожнечу.

Кайдаш з Кайдашихою пройшли через жорстоке кріпацтво, і панщина залишила відбиток і на їхній зовнішності, і на психології. Кайдаш був добрим стельмахом, прожив тяжке життя, в якому не знав нічого, крім важкої праці.

Письменник висміює дрібновласницький індивідуалізм Омелька, його релігійну забобонність, з позиції здорової народної моралі засуджує в його образі потворне явище — пияцтво. Важка праця, забобонність, безкінечні родинні чвари і пияцтво зробили Кайдаша безвольним, перетворили його на посміховище в сім'ї, убили в ньому віру в краще життя і довели до трагічної смерті. В його мовленні можна виявити інвективну лексику до рідних: *“А чого це ви поставали, та руки позгортали, та ще й верзете Бог зна що? — загомонів Кайдаш до синів. — Чи то можна в таку п'ятницю паскудить язика?”* — до синів [2: 127], *“Брешеш! Я не пропив грошей. Осьдечки гроші, та тобі не дам. Дулю візьмеш, а не гроші,”* — до жінки [2: 134], *“Цур вам, пек вам! Поставлю вам хату через сіни та, про мене, там хоч голови собі поскручуйте!”* — до Карпа й Мотрі [2: 170].

Не слухали Кайдаша його сини:

— *А ти чого оступаєшся за своєю жінкою? — крикнув він на Карпа. — Коли хочеш, то й тобі носа втру.*

— *Ба не втрете! Я вже не маленький, — одрубав Карпо.*

— *Що ви мені цвікаєте в вічі, неначе змовились. Хіба я не ваш батько? Хіба мені не можна в своїй хаті порядок дати?*

— *Тату! Не махайте на мене руками, бо й в мене руки є! — сказав Карпо й собі зблід на виду. Його червоні губи побіліли, неначе полотно.*

— *Як візьму налигача, то я вас обох так обчухраю, що ви будете мені покорятись.*

— *Тату! Оступіться, прошу вас, — сказав Карпо, блідий неначе смерть, — бо й я налигача знайду* [2: 159].

— *Пху на тебе, сатано! — плюнув набік Кайдаш і хрюпнув дверима так, що з полиці полетіло горня й розбилось на шматочки* [2: 159].

Особливо трагічним для Кайдаша було те, що Карпо його вдарив: *“Не лізь, бо задушу, іродова душе! — крикнув Карпо та й кинувся, неначе звір, на батька й штовхнув його обома кулаками в груди”* [2: 169]. *“Неповага од сина, й сором перед своїми дітьми, і гнів, і злість — все злилось до купи в його душі, запекло в грудях так, що йому здавалося, ніби Карпо вбив його на смерть”* [2: 170]. Карпо виявляє свою гордість, впертість, навіть жорстокість.

Панщина спотворила і Кайдашиху: вона довго служила у покоях пана, “терлась коло панів і набралась од їх трохи панства”, “до природної звичайності українки в неї пристало щось уже дуже солодке, аж нудне”. Облесливість у розмовах, неприродна, фальшива манірність, прагнення почванитись перед біднішими, зневажання їх роблять Кай-

дашиху смішною. У родинних сварках вона виявляє свою грубість і жорстокість. Уся її енергія в умовах дрібновласницького побуту витрачається на безкінечну колотнечу. Письменник переконливо показує, що — зовнішня пиха в поєднанні з дрібновласницьким егоїзмом, внутрішньою непорядністю і дріб'язковістю стає однією з головних причин сімейної колотнечі. Особливо яскраво простежується її грубість у відносинах з невістками: *“Теть собі їк нечистій матері! Дай мотовило, кажу тобі! — зарепетувала Кайдашиха вже не своїм голосом і вхопила мотовило обома руками, ще й потягла до себе”* (до Мотрі) [2: 166], *“Дай сюди, бо як пхну, то й ноги задереш!”* (до Мотрі) [2: 166], *“Лавріне!... Утри лиш носа своїй жінці. Он, бач, дядьки з носа виглядають, — вже кепкувала свекруха, дивлячись на дитячі Мелацині руки”* [2: 199], *“Бий тебе сила Божя! Не кидай, бо я тобі голову провалю кочергою, — крикнула Кайдашиха й погналась за Мотрею”* [2: 246], *“Скинь її з драбини додолю, нехай собі голову скрутить, щоб знала, як лазити на наше горище”* [2: 247].

Можна виявити й погане ставлення до власних онуків: *“Твої діти такі зміюки, як і ти. Наплодила вовченят, то не пускай їх до мосї діжки”* [2: 250].

Мотря не стала терпіти образи свекрухи, швидко виявляє свій незалежний характер злої та егоїстичної молодиці:

— *Чого це ти, Мотре, сіла шити? Хіба ти не бачиш, що в печі обід недоварений, а хата стоїть і досі не метена?*

— *Та вже ж бачу, не повилазило, — обізвалася Мотря, затягуючи нитку в вушку.*

— *Гляди ж, щоб тобі і справді не повилазило. Сядеш собі шити по обіді, як упорасешся.*

— *Ох-ох! Так у мене чогось болить спина, так ниють руки, — почала Мотря тонесеньким голосом, передражнюючи свекруху.*

— *Дражнись, дражнись! — сказала свекруха. — Кидай лишень сорочку та вимитай хату, кажу тобі. Я хазяйка в хаті, а не ти. Роби те, що тобі загадують* [2: 158].

— *Робили, бо над вами пан з нагайкою стояв.*

— *Коли хоч, то я й над тобою стану з нагайкою. Цить! А то як візьму кочергу, то й зуби визбираєш, — крикнула Кайдашиха й скочила з місця.*

— *Ви мені не рідна мати: не давали зубів, не маєте права й вибивать. В коцюби два кінці: один по мені, другий по вас* [2: 158].

Характери синів Кайдаша, як і його невісток, формуються в умовах пореформеної дійсності. Простежуються відносини у родинних стосунках:

— Так й бриклива ж ти, Мотре, хоч я тебе колись любив за той пець. Вже дуже наперчила!

— Бий тебе сила Божя, ледащо! — крикнула Мотря, кидаючись до Карпа.

— Одчепись, бо як пхну, то й перекинешся! — промовив Карпо, скося подивившись на Мотрю й насупивши брови [2: 261]. Лаврін і Мелашка ж ніколи не сварились, навіть словом грубим не обмовились. Хоча вплив середовища особливо помітний на змінах у вдачі доброго, м'якого Лавріна і щирої, поетичної Мелашки. В кінці повісті вони постають обмеженими, дріб'язковими, егоїстичними, як і всі члени родини. Отже, молоде покоління пореформеного періоду прагне більше урвати для себе.

Звернення до інвективи як до типу мовлення дозволяє виділити такі її характерні ознаки:

1) частотність звертання (наприклад, іронічне називання (обігрування) інвектанта, або вживання займенника замість імені, або прізвища): “Ти — змія люта, а не свекруха! — кричала Мотря. — Буду я чортова дочка, коли не розіб'ю тобі кочергою голови” [2: 251], “Постривай же, свекрухо!.. Будеш ти в мене циганської халяндри скакати, а не я в тебе” [2: 158], “Карпе! Ти чуєш, що твоя Мотрунька говорить на мене?” [2: 251];

2) висміювання деталей зовнішності інвектанта, його одягу: Карпо про дівчат, яких Лаврін йому радив сватати: “Коли в Палажки очі витрішкувати, як у жаби, а стан кривий, як у баби” [2: 127], “Гарна... мордою хоч пацюки бий; сама товста, як бодня, а шия, хоч обіддя гни” [2: 128];

3) висміювання вад та звичок, манери поведінки інвектанта: Карпо про пияцтво батька:

— Говори, дурню! Нема де втопиться. Як Бог дасть, то і в калюжі втопишся, — сказав батько.

— Хіба з корчми йдучи... — сердито сказав Карпо і тим натякнув батькові, що батько любить часто ходити до корчми [2: 128];

4) згадування про інвектанта як про злочинця, або порівняння його зі злодіями: Мотря своїм дітям про Кайдашиху: “Не беріть од баби гостинця, бо вона злодійка” [2: 249];

5) недоброзичливі репліки з приводу національності, релігії, хвороб та фізичної неповноцінності інвектанта: “Вас, тату, все карає, як не н'ятниця, так неділя, — сказав Карпо насмішувато” [2: 134];

6) заяви інвектора, які шокують публіку пікантними подробицями з життя інвектанта: баба Параска Гричиха Кайдашам про бабу Па-

лажку: “Знаєш ти, чого вона ходить щороку до Києва паску їсти? Та вона цілу ніч в Братському монастирі обнімалась та цілувалась, вже й не знаю, чи з ченцями, чи з чортами” [2: 217].

Вищесказане дозволяє зробити такі висновки, що інвектива має характерну еволюцію: сварка, бійка, лайка як ритуал і висока інвектива, де відбувається пониження й образу адресата у вишуканій формі і з використанням найрізноманітніших мовних засобів. Письменник І. Нечуй-Левицький широко застосовує інвективну лексику з метою показу з комічних сцен сім’ї реалістичну і трагічну картину селянства, темного, забитого віками панщини, роз’єданого новими капіталістичними порядками.

Проблема актуальна на сьогоднішній час. Аспекти дослідження застосовуються в роботі зі студентами.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Бахтин М. М. Инвектива / М. М. Бахтин // Литературная энциклопедия терминов и понятий. — М. : НПК “Интелвак”, 2001. — С. 302.
2. Нечуй-Левицький І. С. Кайдашева сім’я: повісті, п’єса / І. С. Нечуй-Левицький. — Харків : Фоліо, 2006. — 351 с.
3. Аристофан Комедії / Аристофан / перекл. із старогрецької; передм. О. Білецького. — К. : Дніпро, 1980. — 508 с. — (Вершини світового письменства).
4. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М. М. Бахтин. — М. : Худ. Лит., 1975. — 501 с.
5. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М., 1979. — 423 с.
6. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної генології / Ф. С. Бацевич: Навчальний посібник. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2006. — 248 с.
7. Бельчиков Ю. А. Инвективная лексика в контексте некоторых тенденций в современной русской речевой коммуникации / Ю. А. Бельчиков // Филологические науки. — 2002. — № 4. — С. 66–74.
8. Вагнер Г. К. Канон и стиль в древнерусском искусстве / Г. К. Вагнер. — М., 1987.
9. Гіршман М. М. Літературний твір: теорія художньої цілісності / М. М. Гіршман. — М., 2002. — С. 108–109.